

JAHON ADABIYOTI DURDONALARI**MIXAIL BULGAKOV****USTA VA MARGARITA***Roman***«SHARQ» NASHRIYOT-MATBAA
AKSIYADORLIK KOMPANIYASI
BOSH TAHRIRIYATI
TOSHKENT — 2008****QODIR MIRMUHAMEDOV**
*tarjimasi***MIXAIL BULGAKOV ROMANI HAQIDA**

Mixail Afanasevich Bulgakovning «Usta va Margarita» romani «Moskva» jurnali sahifalarida chop etilishi munosabati bilan uni yozuvchining adabiy merosini oʻrganish komissiyasi nomidan ushbu qisqagina muqaddima bilan boshlashni lozim topdim.

«Usta va Margarita» — marhum adibning soʻnggi asari. Bulgakov bu romani ustida 1928 yildan ish boshladi va uning turli variantlarini yaratar ekan, baʼzan ishini toʻxtatar, baʼzan esa yana yozganlariga qaytardi. U umri poyonidagi oʻn ikki yil mobaynida ham oʻzi dunyoga keltirgan sermazmun asarini qoʻldan qoʻymadi.

Oʻlimidan bir necha kun burun, ogʻir xastaligiga qaramay, yozuvchi romani qoʻlyozmasiga qayta-qayta qaytib, uning ayrim boblariga sayqal berar hamda takomilga yetkazishga urinardi.

Bulgakov saxiy isteʼdodida, ehtimol yozuvchining butun adabiy faoliyati davomidadir, uch turdagi iqtidor — satirik iqtidori, fantast iqtidori va oʻta aniq psixologik tahlilga suyangan realist iqtidori qoʻshnichilik qilib, bir-biridan ustunlikka erishish uchun bahslashib kelgan, desak xato boʻlmaydi.

«Usta va Margarita» romani gʻaroyib binosining bunyod etilishida Bulgakov isteʼdodining bu uch turi bab-baravar yoinki deyarli bab-baravar xizmat koʻrsatdi. Ularning har jihatdan chatishib, yagona daryo oqimiga qoʻshiluvchi asarning eng yaxshi sahifalarini tashkil qilgankim, bu ayni vaqtning oʻzida nafaqat romanning, umuman olganda Bulgakov badiiy soʻz sanʼatining ulkan yutugʻidir.

Romanda shunday sahifalar borki, ularda Bulgakov satirasining, Bulgakov fantastikasining va turgan gapki Bulgakov aniq realistik nasrining choʻqqisi oʻz ifodasini topgan.

Roman shunday yozilganki, yozuvchi xuddi bu uning oxirgi asari ekanini ilgaritdan sezganday, uning sahifalari orqali oʻquvchilariga oʻz qalbining butun boyliklarini, sanʼatkor qalamining butun sehrini, satirik koʻzining butun oʻtkirliklarini xayolotining butun shiddatini hamda psixologik kuzatuvining butun teranliklarini inʼom etmoqni istaganii koʻrish mumkii.

Roman sahifalaridagi bunday saxovat oʻqilish jarayonida xuddi cheksizdek tuyuladi, bir voqeadan ikkinchi bir voqaga oʻtish yerlari shu darajada koʻpki, baayni hikoya qilish matosidagi chokka oʻxshab ketadi. Romanni takror-takror oʻqib chiqib, uning har bir keyingi son-sanoqsiz oʻtkir burchaklarida seni yangi va yana yangi favqulodda kashfiyotlar kutayotganiga koʻnikma hosil qilmas ekansan, undagi shiddatkor fantasmagoriyadan klassik jozibadorlikka, tejamkor realistik nasrdan ikkinchi bir notekis nasrga, achchiq satirik groteskdan hech qanday tanaffussiz saxiy va ayni paytda qahrli hajvg

o'ta keskin suratda ko'chilishi, boshida, albatta, dovdiratib qo'yadi. Bu kitobda paymonasi to'lganini dildan chuqur anglab yetgan katta salohiyat egasining qazo oldi bisyor donishligi o'z aksini topganday ko'rinadi.

«Usta va Margarita» shunday asarlar turiga kiradiki, uni har xil kitobxonlar har xil o'qiydilar, har xil sevadilar va undan o'zlari uchun har xil ruhiy oziqa topadilar.

Roman mutolaasidap so'ng, mening, masalan, qalbinga va mening qadrli xotiramga Rimning Iudeyadagi prokuratori Pontiy Pilatning bir kuni haqidagi shafqatsiz tarzdagi aniq hikoya hammadan ham chuqur kirib bordi va hammadan ham mo'l ta'sir o'tkazdi. Psixologik jihatdan fantastikaning ichidagi bu romandagi roman — ajoyib nasr namunasi — o'zgarmas haqqoniyligi bilan nogoh Lermontov va Pushkin nasrini eslashga majbur etadi.

Turfa xillikka ega bo'lgan mazkur romannipg ana shu qismiga qiziqishimni yashirmagan holda, o'zimcha shuni ham tasavvur qilamanki, bu kitobning mening qiziqishlarimdan o'zgacha qiziqishdagi o'quvchilari xam bo'lishi mumkin, yanada aniq aytganda, bu kitobni boshqacha qabul qiladigan o'quvchisi bo'lmasligining o'zi xam mumkin emas. Qaydam, bu turdagi kitobxonlar uchun fantastika bilan birga Margaritaning ustaga nisbatan o'ta pokiza, mardlarcha tanho muhabbati voqealarini hikoya qiluvchi sahifalar, hammadan ham ajoyib ko'rinar. Bunday baxtli va bunday baxtsiz, o'z baxtliliklarida bu qadar kuchli va bu qadar kuchsiz bo'lgan muhabbat voqeasi shunchalar nozik tasvirlan-ganki, hatto roman sahifalaridan o'tayotgan makkor iblis ham bunday muhabbatga na yordam berishga, na to'sqinlik qilishga ojizdir.

Men hech bir qiyinchiliksiz shunday qiziquvchan o'quvchilarni ham ko'rsatishim mumkinki, ular uchun tarixiy va fantastik sahifalar emas, balki satirik Bulgakov tomonidan meshchanlik, qabihlik, munofiqlik, qo'rqqoqlik kabi qator illatlarning beshafqat aniq va betakror hajv yo'li bilan fosh etilishi romannint cho'qqisi bo'lib ko'rinadi.

Bulgakov o'z romanini oxirigacha yozib tugatib, unga nuqta qo'ydi. Shu ma'noda «Usta va Margarita» — tugal asar. Lekin, yuqorida aytib o'tganimdek, Bulgakov pishiq o'ylangan hikoyasini nihoyasiga yetkazar ekan, ichdan o'z ishini hali tugallanmagan deb hisoblagani bois, hayotining so'nggi kunigacha bu kashfiyotiga qayta-qayta murojaat qilardi.

Bu asar ustidagi o'n ikki yilga cho'zilgan ish yana va yana davom etaversa, romanning qanday ko'rinishga kirishini tasavvur qilishning o'zi mushkul.

U holda romanning ba'zi nomukammalliklari tuzatilgan, yana oxirigacha o'ylanmagan yerlari puxta o'ylangan yoki o'zida xayolotning cheksiz, barakali saxiy muhrini olib yurgan ayrim o'rinlari qisqartirilgai bo'larmidi.

Ha, shunday ham bo'lishi mumkin. Marhum yozuvchi tomonidan bizga qoldirilgan roman matni ana shunday xulosaga kelishimizga har jihatdan asos beradi. Biroq, bunday taxminiy xulosalarga u qadar o'rin berish ham to'g'ri emas, chunki Bulgakovning bu yakuniy, ajoyib ishini o'qib bo'lgach, o'zingda shunday tuyg'uni his etasanki, bu uning kuchli va saxiy iste'dodiga minnatdorlik tuyg'usi ekaniga yana bir karra ishonch hosil qilasan.

Bu murakkab va ko'plab odatiy tasavvurdagi asarlar ramkasiga sig'maydigan kitobning oxirgi varag'ini yopar ekanlar, uni turli o'quvchilar turlicha baholaydilar, undan bir narsani olib, ikkinchisini inkor etadilar, uchinchi bilan esa bahslashadilar, lekin men shunga aminmanki, bu romanga bo'lgan qarashlarning qandayligidan va hatto u atrofidagi tortishuvlarning baridan qat'iy nazar, Mixail Bulgakovning bu so'nggi asarini o'qib chiqqan har bir o'quvchi o'rtasida esa bunday mubohasalarning bo'lishi turgan gap, ularning o'y-xayollarini bir tuyg'u birlashtiradi: Bulgakov o'limi bilan bundan chorak asr muqaddam bizning adabiyotdan ajoyib va o'ziga xos iste'dodlardan biri ketdi va «Usta va Margarita» romani, balki, boshqa guvohlarning ichida, shak-shubhasiz, buning eng yorqin guvohidir.

Konstantin SIMONOV,
«Zvezda» jurnali, 1966 yil

BIRINCHI QISM

...Kimsan, ayt!
 — Men hargiz yomonlik tilab —
 Yaxshilik qilguvchi kuchning bir qismi¹.
 Gyote, «Faust».

Birinchi bob

HECH QACHON BEGONALAR BILAN GAPLASHMANG

Bahor kunlarining birida, dim oqshom chog'ida, Moskvadagi Patriarx ko'li xiyobonida ikki kishi paydo bo'ldi. Ularning biri yozlik kulrang kostyum-shim kiygan, past bo'yli, miqti gavdali, taqirbosh, soqol-mo'ylovi silliq olingan, ko'ziga g'ayritabiiy kattalikdagi qora muguz gardishli ko'zoynak taqqan, hali xiylagina yangi shlyapasini qo'liga olib olgan edi. Ikkinchisi — jingalak sochi mallarang, katak matodan tikilgan kepkasini ensasiga surib kiygan yag'rindor yigit — egniga katak ko'ylak, g'ijimlangan shim, oyog'iga qora shippak kiygan edi.

Bu tanishtirganlarimizdan birinchisi Moskvadagi eng yirik adabiy uyushmalardan birida (uning qisqartirilgan nomi MASSOLIT edi) pravlenie raisi, ayni paytda bir qalin badiiy jurnalning muharriri lavozimida ishlovchi Mixail Aleksandrovich Berlioz, uning yosh hamrohi esa — shoir Ivan Nikolaevich Poniryov bo'lib, u o'z asarlariga Bezdomniy taxallusi bilan imzo chekardi.

Bu ikki adib endigina yashil libos kiya boshlagan jo'kalar soyasidan panohtopishgan zahoti, olabula bo'yoqlar bilan bo'yalgan, tepasiga «Pivo va suvlar» deb yozilgan do'konchaga otilishdi.

Darvoqe, may oyining bu mudhish oqshomida yuz bergan birinchi g'aroyib holni qayd qilib o'tmoq lozimdir. Nafaqat do'koncha oddida, balki Malaya Bronnaya ko'chasi bilan yonma-yon cho'zilgan butun xiyobonda bironta ham odam ko'rinmasdi. Qaqragan tumanga o'rangan quyosh Moskvani misdek qizdirib, Sadovoe koltso orqasiga botayotgan, hattoki nafas olishga ham majol qolmagan bu chog'da, jo'ka daraxti ostiga biron kimsa kelmadi ham, skameykaga o'tirmadi ham, butun xiyobon bo'm-bo'sh edi.

— Narzandan quying, — iltimos qildi Berlioz.

— Narzan yo'q, — deb javob berdi sotuvchi ayol, negadir ranjiganday bo'lib.

— Pivo bormi? — deb so'radi Bezdomniy bo'g'iq ovoz bilan.

— Pivo kechqurun keladi, — javob qildi ayol.

— Nimangiz bor? — so'radi Berlioz.

— O'rik sharbati, lekin ILIQ, — dedi ayol.

— Mayli, quying, quying, iliq bo'lsayam!..

O'rik sharbati stakanni sap-sariq ko'pik bo'lib to'ldirdi, shunda sartaroshxonaning hidi gupillab dimoqqa urildi. Sharbat ichgan adiblarni birdan hiqichoq tuta boshladi. Ular sharbat haqini to'lab, Bronnaya ko'chasiga orqa, hovuzga yuz o'girib bir skameykaga o'tirishdi.

Shu mahal ikkinchi g'aroyib hodisa yuz berdi — bunisi endi yolg'iz Berliozga taalluqli edi. Uning hiqichoq tutishi birdan to'xtadi, yuragi bexos dukillab, bir zum qayoqqadir g'oyib bo'lganday bo'ldi, keyin yana o'rniga qaytdi, ammo endi, yuragi o'tmas igna qadalganday zirqirab og'rirdi. Bundan tashqari, Berliozning vujudini kuchli bir dahshat besabab chulg'ab oldiki, u shu zahotiyoq bu yerdan orqasiga qaramay qochishga jazm qildi. Berlioz, o'zining nimadan cho'chiganini bilolmay, parishon holda atrofiga alanglab qaradi. Uning rangi quv o'chdi, ro'molchasi bilan peshanasini artarkan: «Nima bo'ldi o'zi menga? Hech bunaqa bo'lmasdim-ku... yurak chatoq... qattiq charchabman. Hamma ishni tashlab, tezroq Kislovodskka jo'nashim kerak...» — deb ko'nglidan o'tkazdi.

¹ Erkin Vohidov tarjimasi.

Shu mahal uning ko‘zi oldida cho‘g‘dek issiq havo quyushlab, undan shishadek shaffof, g‘oyat antiqa qiyofadagi bir grajdandin vujudga keldi. Uning mushtdakkina boshida jokeylar* shapkasi, egnida katak-katak matodan bichilgan kalta va o‘zi singari havoyi kamzulcha... Bu grajdandin nihoyatda daroz bo‘lsa ham, yelkalari ensiz, o‘zi cho‘pdek ori, basharasi, e‘tibor bering-a, istehzoli edi.

Berlioz shuncha umr kechirgan bo‘lsa ham g‘aroyibotlarga hech ko‘nika olmasdi. Shu bois, uning battar quti o‘chib, ko‘zlari baqrayib qoldi-yu, sarosimada: «Bunaqa bo‘lishi mumkin emas!..» dedi ichida.

Holbuki, ko‘rayotganlari chin edi, tiniq naynov odam, Berliozning ko‘zi oldida, dam o‘ngta, dam chapga muallaq chayqalib turardi.

Shu choq Berliozning vujudini qattiq dahshat qamrab, ko‘zlarini chirt yumib oldi. Keyin, u ko‘zini ochgan edi, haligi sarob erib, katak kamzulli sharpa g‘oyib bo‘lganini ko‘rdi, ayni paytda, yuragiga botayotgan o‘tmas igna ham vujudidan otilib chiqib ketgan edi.

— Uff, la’nati! — deb yubordi muharrir, — bilasanmi, Ivan, hozir issiqning taftidan sal bo‘lmasa sakta bo‘layozdim! Hatto ko‘zimga har balolar ko‘rina boshladi, — jilmaymoqchi bo‘ldi u, lekin ko‘zlaridagi hayajon uchqunlari hamon o‘chmas, qo‘llari ham qaltirashdan to‘xtamasdi.

Lekin bora-bora uning ko‘ngli taskin topdi; ro‘molchasi bilan yelpindi-da, xiyla dadil ohangda: «Xo‘-o‘sh, shunday qilib...» — deb, o‘rik sharbati ichish paytida uzilib qolgan gapini davom ettirdi.

Gap, keyin ma’lum bo‘lishicha, Iso payg‘ambar to‘g‘risida borayotgan ekan. Masala shundaki, muharrir o‘z jurnalining navbatdagi soni uchun dinga qarshi qaratilgan katta doston yozish haqida shoirga buyurtma bergan edi. Ivan Nikolaevich o‘sha dostonni juda qisqa muddatda yozib tugatgan, ammo, taassufki, doston muharrirni qoniqtirmagan edi. Bezdomniy o‘z dostonidagi asosiy personajni, ya’ni Iso payg‘ambarni o‘ta darajada qora bo‘yoqlar bilan tasvirlasa ham, muharrir dostonni qaytadan yozish lozim deb turib oldi. Shu bois, u shoirning asosiy xatosini qayd qilish maqsadida, unga Iso payg‘ambar to‘g‘risida va’z o‘qiyotgan edi. Ivan Nikolaevichga aynan nima pand berganini — shoir iste’dodining tasvirlash quvvasimi, yo o‘zi yozmoqchi bo‘lgan mavzuning unga tamomila notanishligimi — aniq aytish mahol, lekin uning asarida Iso, garchi o‘ziga mayl uyg‘otmasa ham, tirik personaj sifatida tasvirlangan edi. Berlioz esa shoirga, masala Isoning yaxshi, yomonligida emas, o‘sha Isoning umuman shaxs sifatida dunyoda hech qachon bo‘lmaganligida, unga taalluqli gaplar esa, oddiy uydirmayu afsona ekanligida, deb isbotlamoqchi bo‘lardi.

Shuni aytib o‘tish kerakki, muharrir alloma odam edi, binobarin, Iso payg‘ambarning dunyoda yashaganligi haqida o‘z kitoblarida lom-mim demagan qadimgi tarixchilardan (masalan, mashhur Filon Iskandariy*, benazir ma’rifat sohibi Iosif Flaviylardan) nihoyatda mohirlik bilan dalil keltirardi. Mixail Aleksandrovich, o‘zining salmoqli zakovatini namoyish qilib, gap orasida, yana Tatsitning* mashhur «Solnomalar»iga to‘xtalib, uning o‘n beshinchi kitobidagi Isoning qatl etilishi bayon qilingan 44-bobni ancha keyinroq ilova qilingan soxta bobdan bo‘lak narsa emasligini aytib o‘tdi.

Muharrir aytayotgan bu gaplarning hammasi shoir uchun yangilik edi, shunga ko‘ra u o‘zining ko‘m-ko‘k, sho‘x ko‘zlarini Mixail Aleksandrovichga tikkancha, uning so‘zlarini diqkat bilan tinglarkan, ahyon-ahyonda hiqichoq tutib, pichirlagancha o‘rik sharbatini la’natlardi.

— Sharkda bironta ham din yo‘qki, — derdi Berlioz, — u bokira bibi Maryamning xudoga ko‘zi yorigani haqida bayon qilmagan bo‘lsin. Shunga ko‘ra xristianlar ham, o‘zga biron yangilik kashf eta olmay, aynan shu sharqona tarzda o‘z Iso payg‘ambarlarini kashf etdilarki, aslida u hech qachon yorug‘ dunyoga kelmagan. Dostonda ham asosiy e‘tiborni aynan mana shu narsaga qaratmog‘ing kerak edi...

Berliozning baland ovozi bo‘m-bo‘sh xiyobonda jaranglab eshitilardi, u ilm changalzorining eng quyuyq, xilvat yeriga kirib borgan sari (faqat o‘ta alloma odamgina bunday xilvatgohga beshikast kirib borishi mumkin), shoir misrliklarning saxovatli xudosi Samo va Zamin o‘g‘loni Oziris* haqida ham,

* Notanishlik belgisi qo‘yilgan so‘zlarga kitob oxirida alifbo tartibida izoh berilgan.

Finikiya xudosi fammuz* to'g'risida ham, Marduk* haqida ham, hatto Meksikaning atstek xalqi uchun bir zamonlar nihoyatda qadrli bo'lgan, lekin unchalik nom qozonmagan badqahr xudo Vitsliputslari haqida ham tobora ko'proq va foydaliroq ma'lumotlar ola boshladi.

Mixail Aleksandrovich Vitsliputslarining zuvalasini atsteklar xamirdan olganliklari to'g'risida endigina hikoya qila boshlagan edi, xiyobonda bir odam ko'rindi.

Keyinchalik (vaqt o'tgandan keyin) har xil idoralar bu odamning qiyofasi haqida ma'lumotlar berishdi. Ammo u ma'lumotlarning muqoyasasi kishini hayron qoldirardi. Chunonchi, birinchi ma'lumotda o'sha odamning pakana, tilla tishli va o'ng oyog'i oqsashi haqida xabar qilingan bo'lsa, ikkinchisida u odam bahaybat, tishiga platinadan qoplama qo'ydirgan, chap oyog'i oqsoq, deyilgan edi. Uchinchi ma'lumotda: u odamning diqqatga molik hech qanday alomati yo'q, deb lo'nda qilib yozilgandi.

E'tirof etish kerakki, bu ma'lumotlarning birontasi ham to'g'ri emas edi.

Birinchi navbatda: o'sha nazarda tutilgan odamning na u, na bu oyog'i oqsar, na pakana, na bahaybat, hamma qatori norg'ul edi. Endi uning tishlariga kelsak, chap jag' tishlariga platina qoplangan, o'ng jag'idagi tishlari tilladan edi. U qimmatbaho kulrang kostyum kiygan, oyog'idagi xorij tuflisi ham kostyumi rangida edi. Kulrang beretini oliftalardek bir qulog'i ustiga qiya qo'ndirgan, qo'ltig'iga baroq itning boshini eslatuvchi qora dumaloq tutqichli hasa qistirgandi. Ko'rinishidan yoshi qirqlardan oshgan. Og'zi sal qiyshiqroq. Soqol-mo'ylovi silliq qilib olingan. Qorasoch. Uning o'ng ko'zi qora, chap ko'zi esa negadir ko'k edi. Timqora qoshlari past-baland — qisqasi, ajnabiy odam edi.

U muharrir bilan shoir o'tirgan skameyka oddidan o'taturib, ularga ko'z qirini tashladi, yurishdan to'xtadi va birdan ikki do'stdan ikki qadam naridagi boshqa skameykaga o'tirdi.

«Nemis», — deb o'yladi Berlioz.

«Ingliz, — deb ko'nglidan o'tkazdi Bezdomy, — tavba, shu jaziramada qo'lqopda yuripti-ya — isib ketmasmik?»

Ajnabiy kishi esa bu payt hovuzni kvadrat tarzda o'rab olgan ko'p qavatli uylarga qiziqsinib ko'z yugurtira boshladi, aftidan, bu joylarni u birinchi marta ko'rayotgan edi.

U nigohini yuqori qavatlarining derazalariga qadadi, deraza oynalari Mixail Aleksandrovich bilan mangu vidolashayotgan quyoshning siniq shu'lalarini o'zida aks ettirib, ko'zni qamashtirgudek yaraqlardi: so'ng pastki qavatlardagi shom cho'kishi bilan qoraya boshlagan derazalarga ko'z tashladi, pimagadir miyig'ida kulib qo'ydi, ko'zlarini suzdi, qo'llarini hassaning dumaloq dastasiga, iyagini esa qo'llariga qo'ydi.

— Sen, Ivan, — derdi bu payt Berlioz, — chunonchi, xudo o'g'li Isoning tavalludini juda yaxshi va satirik uslubda tasvirlagansan, lekin qizig'i shundaki, Isodan oldin ham bir qator xudozodalar tug'ilgan — masalan, aytaylik, frigiyalik Attis" — ammo qisqa qilib aytadigan bo'lsak, ularning birontasi ham, shu jumladan Iso ham tug'ilmagan, shunga ko'ra sen Isoning tavalludini, aytaylik, uni ziyorat qilgani kelgan sehrgar munajjmlarni tasvirlash o'rniga mazkur tavallud haqidagi dargumon mulohazalar haqida yozishing kerak... Hozir esa sening bayon qilishingcha, u chindanam dunyoga kelgan bo'lib chiqyapti!..

Shu choq Bezdomy damini ichiga yutib, bezor qilgan hiqichoqqa barham bermoqchi bo'ldi, lekin aksiga yurib uni yana alamliroq va qattiqroq hiqichoq tuta boshladi, bu payt Berlioz ham gapirishdan to'xtadi, chunki ajnabiy kishi birdan o'rnidan turib, adiblar qoshiga yura boshlagan edi.

Ular bu notanish odamga taajjub bilan qarashdi.

— O'tinaman, meni afv etgaysiz, — dedi begona kishi ajnabiylar talaffuzida, ammo so'zlarni buzmay, — sizga notanish bo'laturib, suhbatingizga aralashganim uchun... Ammo ilmiy suhbatingiz mavzui shu qadar qiziqarliki, kamina...

Shu o'rinda u iltifot bilan boshidan beretini oldi, natijada ikki do'st ham, noiloj, o'rnidan turib, unga ta'zim qildi.

«Yo‘q, ko‘proq frantsuzga o‘xshab ketadi...» — deb o‘yladi Berlioz.

«Polyak shekilli?...» — dedi ichida Bezdomniy.

Shuni ilova qilish kerakki, bu ajnabiy birinchi aytgan so‘zidanoq shoirda nafrat uyg‘otdi, Berliozga esa u yoqib qolgan edi, ya‘ni yoqqan edi deb ham bo‘lmaydi-yu, aniqrog‘i... qanday ifoda etsa bo‘larkan... uni qiziqtirib qolgai edi, deymizmi.

— Maylimi sizlar bilan o‘tirsam? — muloyim ohangda so‘radi ajnabiy, shunda ikki do‘st beixtiyor ikki tomonga surildi; ajnabiy kishi epchillik bilan ular o‘rtasiga o‘tirdi-yu, shu zumdayoq suhbatga aralashdi.

— Agar yanglish eshitmagan bo‘lsam, siz Isoni dunyoga kelmagan deb aytdingiz shekilli? — so‘radi ajnabiy ko‘m-ko‘k chap ko‘zini Berliozga tikib.

— Yo‘q, yanglish eshitmadingiz, — nazokat ila javob qildi Berlioz, — men aynan shunday dedim.

— O, g‘oyatda qiziq! — dedi ajnabiy.

«Nimaga hadeb tumshug‘ini tiqaveradi bu?» — deb ko‘nglidan o‘tkazdi Bezdomniy va qovog‘ini solib oldi.

— Siz hamsuhbatingizning fikriga qo‘shildingizmi? — deb so‘radi notanish ajnabiy o‘ngga, Bezdomniyga o‘g‘irilib.

Shoir o‘z fikrini tumtaroq va majoziy iboralar bilan ifodalashni yaxshi ko‘rardi, shuning uchun:

— Yuz foiz! — deb javob qildi.

— Voajab! — deb yubordi chaqirilmagan ham-suhbat, so‘ng negadir atrofga o‘g‘ri qarash qilib, so‘ng shundoq ham bo‘g‘iq ovozi yanayam pasaytirib dedi: — Sinchkovligim uchun meni kechiring, lekin fahmimcha, siz hali xudogayam ishonmaysizmi deyman? — u ko‘zlarida vahima zuhur etdi va ilova qildi: — Ont ichaman, qech kimga aytmayman.

— Ha, biz xudoga ishonmaymiz, — javob qildi Berlioz ajnabiy kishining cho‘chib ketganidan xiyol jilmayib turib, — ammo bu haqda mutlaqo oshkora gapiraverish mumkin.

Chet ellik skameykaga suyandi va sinchkovligi qo‘ziganidan chiyillab so‘radi:

— Sizlar — ateistmisiz?!

— X,a, bizlar — ateistmiz,— jilmayganicha javob qildi Berlioz, achchig‘i chiqqan Bezdomniy esa: «Muncha xira bo‘lmasa bu ajnabiy sulloh!» — deb ko‘nglidan o‘tkazdi.

— O, qanday maroqli! — deb chinqirib yubordi antiqa ajnabiy goh u, goh bu adibga o‘g‘irilib qararkan.

— Bizning mamlakatda ateizm hech kimni ajablantirmaydi, — diplomatlarga xos nazokat bilan dedi Berlioz, — aholimizning ko‘pchiligi xudo haqidagi afsonalarga anchadan beri ongli ravishda ishonmay qo‘ygan.

Shunda chet ellik nojo‘ya bir harakat qildi: o‘rnidan turib, taajjublangan muharrirning qo‘lini siqarkan, shunday dedi:

— Ijzatingiz bilan sizga chin qalbimdan minnatdorchilik izhor etaman!

— Nima uchun minnatdorchilik izhor etyapsiz unga? — deb so‘radi Bezdomniy ko‘zlarini pirpiratganicha.

— Kamina — sayyoh uchun favqulodda qiziqarli bo‘lgan g‘oyatda muhim ma‘lumot uchun, — deb izohladi chet ellik barmog‘ini ma‘nodor ko‘tarib.

Chamasi, muhim ma‘lumot sayyohga chindanam kuchli ta‘sir ko‘rsatgan edi, shuning uchun ham u atrofda uylarga qo‘rqa-pisa ko‘z yugurtirib chikdi — u har bir derazada bittadan ateistni ko‘rishdan xavotirlanayotganday edi.

«Yo‘q, u ingliz emas...» — deb o‘yladi Berlioz, Bezdomniy esa: «Qiziq, bunaqa ruscha gapirishni qaerda o‘rgana qoldiykin?» — deb ko‘nglidan o‘tkazdi-da, yana o‘shshayib oldi.

— Lekin ijzatingiz bilan sizdan bir narsani so‘ramoqchiydim, — deb yana gapira boshladi ajnabiy mehmon bir oz hayajonli xayolga berilib o‘tirgandan keyin, — xudolarning mavjudligi borasidagi dalillar nima bo‘ladi? Axir u dalillar, ma‘lumingizki, rosa beshta...

— Tassufki, — deb javob qildi Berlioz, — o‘sha dalillarning biron-tasi ham hech qanday qiymatga ega emas, binobarin, bashariyat allaqachon ularni unutib yuborgan. Axir, aql-zakovat yuzasidan olganda, xudoning mavjudligini isbotlaydigan hech qanday dalil bo‘lishi mumkin emas, shunday emasmi?

— Ofarin! — chinqirib yubordi chet ellik. — Ofarin! Siz tinib-tinchimagan qariya Immanuilning bu borada aytgan fikrini mukammal takrorladingiz. Lekin qizig‘i shundaki, u beshala dalilni ham tamomila barbod qilgan, keyin esa o‘z ustidan kulmoqchi bo‘lganday, shaxsan o‘zi oltinchi dalilni kashf etgandi!

— Kantning dalili ham, — mayin tabassum bilan e‘tiroz bildirdi zakovatli muharir, — asossiz. Shiller bekor aytmagan edi, Kantning bu masala yuzasidan mulohazalari faqat qullarnigina qanoatlantirishi mumkin deb, Shtraus* esa bu dalilni mazax qilib kulgan edi.

Berlioz gapirarkan, ayni paytda: «Har qalay, bu odam kim bo‘ldiykin? Rus tilida bunchalik yaxshi gapirishni qaerdan o‘rgandiykin?» — deb o‘ylardi.

— Menga qolsa, o‘sha Kantni shu nazariyasi uchun uch yilga Solovkiga* surgun qilardim! — deb yubordi birdan Ivan Nikolaevich xuddi tomdan tarasha tushganday.

— Ivan! — deb pichirladi xijolat bo‘lgan Berlioz.

Lekin Kantni Solovkiga jo‘natish to‘g‘risidagi taklif chet ellik mehmonni hayratda qodiribgina qo‘ymay, hatto uning dilini chog‘ ham qilib yubordi.

— Juda to‘g‘ri, aynan shunday qilish lozim, — deb chinqirib yubordi u, shunda Berliozga qaragan chap ko‘k ko‘zi birdan chaqnab ketdi, — uning joyi o‘sha yer! Ha, o‘shanda nonushta paytida unga: «Siz, professor, nima desangiz deng, lekin kashf etgan dalilingiz qovushmayapti! Ehtimol, u oqilona dalildir, ammo juda mubham. Sizni mazax qilib kulishlari mumkin», deb aytgan edim-a.

Berlioz baqrayib qoldi. «Nonushta paytida... Kant bilan gaplashgan?.. Nima deb valdiryapti o‘zi?» — deb o‘yladi u.

— Lekin, — gapida davom etdi chet ellik Berliozning hang-mang bo‘lganiga parvo qilmay, shoirga yuzlanarkan, — uni Solovkiga jo‘natishning hech imkoni yo‘q, bunga sabab, u, mana, yuz yildan oshdiki, Solovkidan ko‘ra ancha olisroq yerga jo‘natilgan, shu bois uni u yerdan olib chiqish — aslo mumkin emas, men sizga aytsam!

— Attang! — dedi qitmir shoir.

— Ha, attang! — dedi notanish ajnabiy ko‘zini chaqnatib, so‘ng gapida davom etdi: — Lekin meni boshqa masala bezovta qilyapti; agar xudo yo‘q bo‘lsa, unda bashariyat hayotini va umuman, yer yuzidagi barcha jonzodlarni kim boshqaryapti, degan savol tug‘iladi.

Bu, ochig‘ini aytganda, uncha oydin bo‘lmagan savolga Bezdombiy jahl bilan shosha-pisha javob qildi:

— Kim bo‘lardi, insonning o‘zi-da!

— Kechirasiz, — muloyim ohangda javob qildi notanish kishi, — hayotni boshqarish uchun, hech bo‘lmasa, oz muddatlik aniq bir reja bo‘lishi kerak. Vaholanki, atigi biror ming yil muddatga reja tuzish u yokda tursin, hatto o‘zining ertangi kuni haqida ham bir nima deyishga ojiz bo‘lgan inson, qani, menga ayting-chi, qanday qilib hayotni boshqara olsin. Darhaqiqat, — shunday deb u endi Berliozga o‘girildi, — bir tasavvur qilib ko‘ring, chunonchi, siz o‘zgalarni ham, o‘zingizni ham boshqara boshladingiz, farmoyishlar bera boshladingiz, umuman, bu ishning havosini ola boshladingiz, lekin birdan... ihi... ihi... o‘pkangiz sarkoma* kasaliga chalinadiyu... — chet ellik go‘yo o‘pka sarkomasi unga huzur bag‘ishlaganday mamnun jilmay-di, — ha, sarkoma, — u ko‘zlarini mushuk yanglig‘ qisib, bu jarangdor so‘zni yana takrorladi, — shu bilan, boshqaruvchilik faoliyatingiz ham tugaydi-qoladi! Endi o‘z taqdiringizdan bo‘lak hech kim sizni qiziqitirmaydi. Xeshlaringiz sizni yolg‘on so‘zlar bilan yupatmoqchi bo‘lishadi, siz ahvolning pachavaligini his qilib, avvaliga alloma vrachlarga, keyin tovlamachi tabiblarga, hattoki folbinlarga ham zir yugura boshlaysiz. Lekin allomalardan ham, tabiblardan ham, folbinlardan ham hech bir naf bo‘lmasligini o‘zingiz yaxshi

bilasiz. Oqibat bu urinishlarning hammasi fojia bilan tugaydi: yaqinida o'zini qandaydir ishlarni boshqarayotgandek his qilgan shaxs endi birdan taxta tobutda qimir etmay yotgan bo'ladi, uning atrofida parvona bo'lganlar esa bu jonsiz jismdan hech qanday naf yo'qligini tushunib, pechda kuydirishadi. Lekin bundan ham battar bo'lishi mumkin: bir odam Kislovodskka otlandi deylik, — shu yerga kelganda ajnabiy kishi Berliozga ko'zlarini qisib qaradi, — oddiy safar deysiz, ammo u shuni ham amalga oshirolmaydi, chunki noma'lum bir sababga ko'ra birdan sirg'anib ketib, tramvay tagiga tushadi. Nahotki, sizningcha, u o'zini o'zi shunday boshqargan bo'lsa? Uni qandaydir boshqa bir xilqat boshqargan edi, deb e'tirof etish to'g'ri bo'lmasmikin? — shunday deb ajnabiy kishi g'alati istehzo bilan kulib yubordi.

Berlioz sarkoma dardi va tramvay haqidagi ko'ngilsiz hikoyani zo'r diqqat bilan tinglarkan, allaqanday hayajonli o'ylar uni iztirobga sola boshladi. «U xorijlik emas! Xorijlik emas! — deb o'ylardi Berlioz. — Juda antiqa bir nusxa... lekin, har qalay, kim bo'ldiykin bu?»

— Chekkingiz kelyapti, nazarimda, a, — deb kutilmaganda Bezdomniyga yuzlandi notanish mehmon. — Qanaqasini yoqtirasiz?

— Nima, sizda har xil papiros bormi? — noxush ohangda so'radi shoir — chindanam uning papirosi tugagan edi.

— Qaysi papirosni yoqtirasiz? — takror so'radi notanish odam.

— Hay, «Nasha marka»ni, — jahl bilan dedi Bezdomniy.

Notanish mehmon cho'ntagidan ohista portsigar chiqarib uni Bezdomniyga uzatdi:

— «Nasha marka».

Muharrirni ham, shoirni ham hayratga solgan narsa portsigarning aynan «Nasha marka» papiros bilan to'ldirilganidan ham ko'ra, portsigarning o'zi hayratga solgan edi. U juda kattakon va qizil oltindan yasalgan bo'lib, ochilganida qopqog'i ustiga o'rnatilgan uch qirrali gavhartosh ko'k va oq cho'g' bo'lib yaraqlab ketdi.

Shunda ikki adabiyotchi ikki xil xayolga bordi. Berlioz: «Yo'q, ajnabiy odam!» — dedi, Bezdomniy bo'lsa: «Obbo la'nati! Kim bo'ldi o'zi bu, a?» — deb ko'nglidan o'tkazdi.

Shoir bilan portsigar sohibi papiros tutatishdi, chekmaydigan Berlioz esa papirosni rad etdi.

«Unga bunday deb e'tiroz bildirish kerak, — ahd qildi Berlioz, — ha, o'lim haq, buni hech kim inkor etmaydi. Lekin gap shundaki...»

Biroq u aytmoqchi bo'lgan gapini aytishga ulgurmay, xorijlik mehmon gap boshlab yubordi:

— Ha, o'lim haq, lekin bu ham hali baharnav. Eng yomoni shundaki, u ba'zan kutilmaganda qazo qiladi, hamma balo shunda! Odam, umuman, bugun kechqurun nima bilan mashg'ul bo'lishini ham ayta olmaydi.

«G'irt bema'ni musohaba...» — deb o'yladi Berlioz va e'tiroz bildirdi:

— Yo'q, bu o'rinda judayam lof qilib yubordingiz. Masalan, men bugun oqshomda nimalar qilishimni, ozmi-ko'pmi, aniq bilaman. Ha, albatta, turgan gapki, mabodo Bronnaya ko'chasida boshimga dabdurustdan g'isht tushib ketmasa...

— G'isht, — deb unipg so'zini salobat bilan bo'ldi notanish mehmon, — hech qachon, hech kimning boshiga besabab tushmaydi. Ishontirib aytamanki, shaxsan sizga g'isht hech qanday xavf tug'dirmaydi. Siz boshqacha o'lim topasiz.

— U qanaqa o'lim ekan, balki siz bilarsiz? — deb oshkora kinoya bilan so'radi Berlioz bu g'irt bema'ni suhbat domiga tobora ko'proq tortilarkan. — Ehtimol, menga aytarsiz ham?

— Bajonidil, — dedi begona kishi. U go'yo Berliozga kostyum bichmoqchi bo'lganday, boshdan-oyoq unga razm solib chiqdi, so'ng gijir tishlari orasidan: «Bir, ikki... Merkuriy ikkinchi uyda... oy botdi... olti — baxtsizlik... oqshom — yetti...» — deb g'o'ldiradi-da, sho'x ovoz bilan baralla dedi: — Kallangiz uziladi!

Bezdomniy bu betakalluf odamga jahl bilan o'qrayib qaradi, Berlioz esa miyig'ida tirjayib so'radi:

— Kim uzadi? Dushmanlarmi? Interventlarmi?

— Yo‘q, — deb javob qildi hamsuhbat, — rus qizi, komsomol qiz.

— Hm... — deb qo‘ydi Berlioz notanish ajnabiyning qaltis hazilidan g‘ijinib, — afv etasiz-u, ammo bu dargumon.

— Meni ham afv etishingizni so‘rayman, — javob qildi ajnabiy kishi, — lekin bu aniq. Darvoqe, sizdan bir narsani so‘ramoqchiydim, bugun kechqurun nima ish qilasiz, agar sir bo‘lmasa?

— Sir emas. Hozir Sadovaya ko‘chasiga, uyimga boraman, keyin kech soat o‘nda MASSOLITda majlis bor, men unda raislik qilaman.

— Yo‘q, aslo bunday bo‘lishi mumkin emas, — qat‘iy e‘tiroz bildirdi xorijlik kishi.

— Nima uchun endi?

— Shuning uchunki, — deb javob qaytara boshladi ajnabiy mehmon va suzuk ko‘zlarini osmonga qaratdi, — hademay oqshomgi salqin tushishini his qilgan qora qaldirg‘ochlar fazoda tovushsiz «viz-viz» uchadilar, Annushka pista moyi sotib oldi, sotib oldigina emas, uni to‘kib ham bo‘ldi. Demak, majlis bo‘lmaydi.

Turgan gapki, bu mujmal gapdan so‘ng jo‘kalar ostiga sukunat cho‘qdi.

— Afv etasiz, — deb bir oz sukutdan keyin gap boshladi Berlioz, bema‘ni safsata sotayotgan xorijlik kishiga qarab qo‘yib, — pista moyining bunga nima daxli bor... keyin, kim u Annushka?

— Pista moyining daxldorligiga sabab buyoqda, — deb birdan gapga aralashdi Bezdomniy, chamasi u chaqirilmagan hamsuhbatga qarshi urush e‘lon qilmoqchi bo‘lgandi, — siz, grajdanin, ruhiy kasallar shifoxonasida hech bo‘lganmisiz?

— Ivan!.. — ohista tanbeh berdi Mixail Alek-sandrovich.

Lekin ajnabiy mehmon aslo ranjimadi, balki xushchaqchaq kulib yubordi.

— Bo‘lganman, bir emas, bir necha marta bo‘lganman! — deb chinqirdi u kulganicha, lekin jiddiy ko‘zlarini shoirdan uzmay. — Ne-ne joylarda bo‘lganman! Faqat, afsus, professordan shizofreniya² nima deb so‘rashni unutilman. Endi o‘zingiz undan so‘rab bilib olasiz-da, Ivan Nikolaevich!

— Ismi-sharifimni qayoqdan bilasiz?

— Qiziqmisiz, Ivan Nikolaevich, sizni kim tanimas ekan? — ajnabiy mehmon shunday deb cho‘ntagidan «Literaturnaya gazeta»ning kechagi sonini chiqardi, shunda Ivan Nikolaevich gazetaning birinchi sahifasida o‘z suratini, surat ostida o‘zi yozgan she‘rni ko‘rdi. Biroq kechagina uni xushnud etgan shuhrat va dovuq sababchisi bo‘lmish bu she‘r endi shoirni aslo sevintirmadi.

— Meni kechirasiz, — dedi u rangi quv o‘chib ketib, — bir daqiqa sabr qila olmaysizmi? O‘rtog‘imga aytadigan ikki og‘iz omonat gapim bor edi.

— O, bemalol! — dedi notanish kishi. — Bu yer — jo‘ka osti juda halovatli yer ekan, undan keyin, men hech yerga shoshayotganim yo‘q.

— Menga qara, Misha, — pichirladi shoir Berliozni chetroqqa boshlab o‘tib, — u hech qanaqa ajnabiy emas, balki josus. U mamlakatimizga o‘tib olgan rus muhojiri. Tezroq uning hujjatini so‘ra, bo‘lmasa ketib qoladi...

— Shunaqamikin-a? — hayajonli pichirladi Berlioz, o‘zi esa: «Gapi to‘g‘riga o‘xshaydi!» — deb ko‘nglidan o‘tkazdi.

— Gapimga ishonaver, — deb Berliozning qulog‘iga xirilladi, — u o‘zini go‘llikka solib, ba‘zi narsalarni bilib olmoqchi. Ugshng ruscha qanaqa gapirishini o‘zing eshitding, — shoir pichirlab gapirarkan, notanish odam qochib ketmasin, deb u tomonga ko‘z qirini tashlab turardi, — yur, uni qo‘lga olamiz, qochib qolmasidan...

Keyin shoir Berliozni qo‘lidan ushlab, uni skameyka tomon boshladi.

Begona kishi endi skameykadan turgan, qo‘lida to‘q kulrang muqovali qandaydir guvohnoma, sifatli qalin qog‘ozdan ishlangan konvert va tashrifnoma ushlab turardi.

— Meni kechiringlar, mubohasaga berilib ketib, o‘zimni tanitishni unutilman. Mana mening

² Shizofreniya — sababi aniqlanmagan ruhiy kasallik, vosvos. Bu noto‘g‘ri muolaja oqibatida sog‘lom kishini telba qilib qo‘yish demakdir.

tashrifnomam, pasportim va Moskvaga konsultatsiyaga chaqirilgapim haqida taklifnoma, — deb notanish kishi ikkala adabiyotchiga o‘tkir ko‘zlari tikkancha keskin-keskin gapirdi.

Shunda ikki do‘st xijolat bo‘lib qoldi. «Obbo, hamma gapni eshitipti-yu...» — deb o‘yladi Berlioz va muloyim ishora bilan hujjat ko‘rsatishning hojati yo‘qligini bildirdi. Ajnabiy mehmo xujjatlarini muharrirga uzatayotgan chog‘da, tashrifnomadagi ajnabiy tilda «professor» deb yozilgan so‘zga va familiyasining bosh harfi — («V»)ga shoirning ko‘zi tushib qolgan edi.

Bu asnoda, muharrir xijil bo‘lib:

— G‘oyat xursandman, — deb g‘o‘ldiradi, xorijlik kishi hujjatlarini yana cho‘ntagiga solib qo‘ydi.

Shu yo‘sinda munosabat qayta tiklandi-yu uchovlari yana skameykaga o‘tirishdi.

— Siz mamlakatimizga konsultant sifatida taklif qilinganmisiz, professor? — so‘radi Berlioz.

— Ha, konsultantman.

— Siz — nemismisiz? — deb surishtirdi Bezdomniy.

— Menmi?.. — takror so‘radi professor va birdan chuqur o‘yga toldi. — Ha, nemis desayam bo‘ladi...

— Ruscha juda yaxshi gapirarkansiz, — e‘tirof etdi Bezdomniy.

— O, men umuman poliglotman, juda ko‘p tilni bilaman, — javob qildi professor.

— Qay sohadan mutaxassissiz? — deb so‘radi Bezdomniy.

— Men jodu bo‘yicha mutaxassisman.

«Shu yetmay turuvdi!..» — degan fikr Mixail Aleksandrovichning miyasiga sanchikday urildi.

— Siz... sizni shu soha bo‘yicha taklif qilishganmi mamlakatimizga? — duduqlanib so‘radi u.

— Ha, shu soha bo‘yicha, — deb tasdiqladi professor va fikrini izohlay boshladi: — Bu yerdagi davlat kutubxonasida o‘ninchi asrda yashagan afsungar Her-bert Avrilakskiyning asl qo‘lyozmalari topilgan. Shularni tahlil qilishni so‘rashyapti mendan. Bu sohada men dunyoda yagona mutaxassisman.

— A-a! Tarixchi ekansiz-da? — yengil tin olib, hurmat bilan so‘radi Berlioz.

— Ha, tarixchiman, — tasdiqladi olim, so‘ng xuddi tomdan tarasha tushganday ilova qildi: — Bugun kechqurun Patriarx ko‘lida alomat voqea sodir bo‘ladi!

Muharrir bilan shoir yana hayratlanishdi, professor esa ularni o‘ziga tomon imladi, ikki do‘st engashib, unga quloq tutganda, shunday deb pichirladi:

— Esingizda bo‘lsin, Iso bo‘lgan.

— Bilasizmi, professor, — dedi Berlioz zo‘rma-zo‘raki jilmayib, — biz sizning benazir bilimingizni hurmat qilamiz, ammo biz bu masalada o‘zgacha nuqtai nazarga egamiz.

— Hech qanday nuqtai nazarning keragi yo‘q! — javob qildi alomat professor. — U bo‘lgan, vassalom.

— Axir buning uchun qandaydir isbot kerak-ku... — deb gap boshladi Berlioz.

— Hech qandy isbotning hojati yo‘q, — deb javob qildi professor va past ovoz bilan gapira boshladi, ammo uning tilidagi ajnabiylarga xos talaffuz negadir endi yo‘qolgan edi: — Buning hech taajjub qiladigan yeri yo‘q! Egniga qirmizi astarli oq rido kiygan...

Ikkinchi bob

PONTIY PILAT

Egniga qirmizi astarli oq rido kiygan Iudeya* prokuratori* Pontiy Pilat* bahorgi nison* oyining o‘n to‘rtinchi kuni ertalab barvaqt Buyuk Irod* qasrining ikki qanoti o‘rtasidagi usti yopiq ustunlar poyiga xuddi suvoriy kabi poshnasini sudrab chiqib keldi.

Prokurator hamma narsadan ham atirgul moyining hidini yoqtirmas edi, shu bois, bugungi kun dilsiyohlik bilan o‘tishi muqarrar edi, zero bu hid bugun tongdan uni ta‘qib qila boshlagan edi. Prokuratorning nazarida, atirgul isini bog‘dagi sarv va xurmo daraxtlari chiqarayotganday, ko‘n

abzallar va otlarning hidiga ham o'sha la'nati atirgul hidi omixta bo'layotgandek tuyulardi. Prokuratorni Yershalaimga* kuzatib kelgan O'n ikkinchi Shiddatli legionning birinchi kogortasi* joylashgan qasr ortidagi uylardan bog'ning muallaq sahni osha ustunlar maydoniga tutun esib kelar, oshpazlarning tushlik hoziray boshlaganidan darak beruvchi bu achchiq tutunga ham o'sha o'tkir atirgul hidi omixta bo'layotgan edi. O, tangrilar, qay gunohim uchun meni buncha azoblaysizlar?

«Ha, shubha yo'q! Yana o'sha dard, hech daf qilib bo'lmaydigan yaramas Xemikraniya* kasali — u qo'ziganda kallaning yarmi og'riydi. Bu dardga davo yo'q, undan qutulish uchun hech qanday iloj ham yo'q. Boshimni qimirlatmaslikka urinib ko'ray-chi».

Favvora yaqinidagi koshinkor sahnga suyanchiqli kursi qo'yilgan edi, prokurator hech kimga ko'z tashlamay, shu kursiga o'tirdi-yu, qo'lini yon tomonga cho'zdi.

Kotib uning uzatgan qo'liga ehtimom bilan bir parcha pergament³ tutqazdi. Prokurator og'riq azobidan aftini noiloj bujmaytirganicha, pergamentga qiyo boqib, undagi yozuvga ko'z yugurtirib chiqdi va uni kotibga qaytararkan, qiynalib dedi:

— Tergov qilinayotgan Galileyadan* ekanmi? Uning ishini tetrarxga* yuboruvdinglarmi?

— Ha, prokurator, — deb javob qildi kotib.

— U qanday hukm chiqardi?

— Tetrarx bu ish yuzasidan aybnoma chiqarishdan bosh tortdi va Sinedrion* chiqargan o'lim jazosini tasdiqlashni sizga havola qildi, — deb izohladi kotib.

Prokurator yonoq payini bir uchirib qo'yib, past ovoz bilan dedi:

— Ayblanuvchini olib kiring.

Shu zahoti ikki legioner bog' sahnidan ustunlar poyidagi ravonga yigirma yetti yoshlardagi bir odamni boshlab kirib, uni prokurator o'tirgan kursi ro'parasiga turg'izib qo'yishdi. Bu odam egniga havorang uzun juldur ko'ylak kiygan edi. Uning boshiga oq ro'mol tashlanib, peshonasi tasma bilan bog'langan, qo'li esa orqasiga bog'log'liq edi. Bu odamning chap ko'zi osti ko'kargan, og'zining bir chekkasi shilini, qoni qotib qolgan edi. U prokuratorga qo'rquv aralash sinchkovlik bilan tikildi.

Prokurator bir oz sukutdan so'ng arameylar* tilida so'radi:

— Odamlarni Yershalaim jomesini vayron qilishga undagan senmiding?

Prokurator toshday qotib o'tirar, gapirganida faqat lablarigina zo'rg'a qimirlardi. U og'riqdan otash bo'lib yonayotgan boshini chayqashdan qo'rqqani uchun shunday haykal bo'lib o'tirardi.

Qo'li bog'log'liq odam xiyol oldinga talpindi-da, gap boshladi:

— O, saxovatli odam! Gapimga ishon...

Lekin prokurator o'sha-o'sha toshday qotib o'tirganicha, tovushini ham balandlatmay, darhol mahbusning so'zini bo'ldi:

— Sen hali meni saxovatli odam deyapsanmi? Yanglishasan. Yershalaimda hamma odamlar meni badqahr maxluq deb pichirlashadi — juda to'g'ri aytishadi, — keyin u gap ohangini o'zgartirmay ilova qildi: — Kenturion* Kalamushkushni chaqiringlar.

Maxsus kenturiya" qo'mondoni Kalamushkush laqabli Mark prokurator qoshida paydo bo'lganida hammaning nazarida go'yo butun ravonni zulmat chulg'aganday bo'ldi.

Kalamushkush legiondagi eng novcha soddatdan ham bir qarich baland va shu qadar yag'rindor ediki, endi ko'tarilib kelayotgan quyoshni tamomila to'sib qo'ygan edi.

Prokurator unga lotin tilida gapirdi:

— Jinoyatchi meni «saxovatli odam» deb aytyapti. Uni bu yerdan bir daqiqaga olib chiqingda, menga qanday murojaat qilishni tushuntirib qo'ying. Lekin mayib qilmang.

Mark Kalamushkush, orqamdan yur, demoqchi bo'lganday, mahbusga qo'l siltadi; shunda toshday qotib o'tirgan prokuratordan boshqa hamma uni orqasidan kuzatib qoldi.

Umuman, Kalamushkush qaerda bo'lmasin, daroz odam bo'lganidan, hamma uni orqasidan kuzatib

³ Pergament — qog'oz kashf etilmasdan oldin qog'oz o'rnida ishlatilgan teri.

qolardi, uni birinchi marta koʻrgan odamlar esa badbashara aftiga ham hang-mang boʻlib tikilishardi: uning burni bir vaqtlar olmon gurzisidan pachoq boʻlgan edi.

Markning koshinlarga «doʻq-doʻq» urilgan zilday etigi ovozi tindi, mahbus uning orqasidan tovushsiz ergashdi, ustunlar maydonchasi tamoman sukutga choʻkdi, shu sababli ravon oldidagi bogʻ sahnida kaptarlarning gʻuv-gʻuvlagani, favvoradagi suvning antiqa ohangda yeqimtoy jildirashi eshitila boshladi.

Prokurator oʻrnidan turib, jildirab oqayotgan favvora suviga chakkasipi tutgaicha qimirlamay turishni istardi. Lekin bu ham, baribir, dardiga davo boʻlolmasligini bilardi.

Kalamushkush mahbusni boqqa olib chiqib, birinj⁴ haykal poyida turgan legioner qoʻlidagi qamchini tortib oldi va uni kuchsizgina siltab, mahbusning yelkasiga tushirdi. Koʻmondon yeigil va beparvo harakat qildi, lekin mahbus shu zahoti xuddi oyogʻiga bolta urilgandek qulab tushdi, nafasi qaytib, rangi boʻzdek oqardi, koʻzlari maʼnosiz bokdi. Mark chap qoʻli bilan mahbusni xuddi boʻsh qop koʻtarganday osongina koʻtarib, oyoqqa turgʻazdi va arameylar tilida soʻzlarni buzib mingʻilladi:

— Rim prokuratoriga faqat igemon* deb murojaat qilish kerak, vassalom. Uning qarshisida gʻoz turish kerak. Gapimga tushundingmi yo yana qamchilaymi?

Mahbus gandraklab ketdi, lekin oʻzini tutib oddi, axiyri rangiga qon yugurib, nafasini rosladi-da, hirqiroq ovoz bilan javob qildi:

— Gapingga tushundim. Urma meni.

Bir daqiqadan keyin u yana prokurator roʻparasida turardi.

Hukmroning soʻnik va xasta ovozi eshitildi:

— Isming?

Mahbus bamaʼni javob berishga, ortiq hukmdorning gʻazabini keltirmaslikka shay ekanligini butun vujudi bilan ifodalab, shosha-pisha dedi:

— Menikimi?

Prokurator past ovoz bilan dedi:

— Meniki oʻzimga maʼlum. Oʻzingni haddan ziyod ovsarlikka solma. Sening isming nima? .

— Ieshua, — shosha-pisha javob qildi mahbus.

— Laqabing bormi?

— Ha.Notsri.

— Qaerliksan?

— Gamala shahridan, — javob qildi mahbus va qaerdadir, uzoq shimolda, oʻng tomonda Gamala degan shahar borligini boshi bilan ishora qilib koʻrsatdi.

— Qaysi nasabdansan?

— Aniq bilmayman, — tez javob qildi mahbus, — ota-onamni bilmayman. Aytishlaricha, otam suriyalik ekan...

— Muqim qaerda yashaysan?

— Muqim yashaydigan makonim yoʻq, — iymanibgina javob qildi mahbus, — shaharma-shahar kezib yuraman.

— Buni bir soʻz bilan qisqa qilib ifodalash mumkin — sayoqsan, — dedi prokurator, soʻng soʻradi: — Xeshlaring bormi?

— Hech kimim yoʻq. Dunyoda yolgʻizman.

— Savoding bormi? -Ha.

— Arameylar tilidan oʻzga biron tilni bilasanmi?

— Bilaman. Yunon tilini.

Pilatning shishgan bir qovogʻi koʻtarilib, iztirobdan xiralashgan koʻzi mahbusga tikildi. Ikkinchi koʻzi yumuqligicha qoldi.

⁴ Birinj — bronza.

U yunoncha gapira boshladi:

— Ibodatxonani vayron qilmoqchi bo‘lgan va bu ishga xalqni da’vat etgan senmiding?

Endi mahbus yana jonlandi, ko‘zlaridan qo‘rquv alomati g‘oyib bo‘lib, yunon tilida gapira boshladi:

— Mep, saxov... — sal bo‘lmasa og‘zidan chiqib ketayozgan bu so‘zdan mahbusning ko‘zlarida dahshat vujudga keldi, — men, igemon, hech qachon xayolimga ham keltirmaganman ibodatxonani vayron qilishni va hech kimni da’vat ham etmaganman bunday noma’qul ishga.

Pastak stolga bukchayib olib mahbus berayotgan guvohlikni yozib o‘tirgan kotibning yuzida taajjub alomati paydo bo‘ldi. U boshini ko‘tardi, lekin shu zahoti yana pergamentga engashib oldi.

— Bu shaharda o‘tadigan bayram namoyishiga turli toifadagi odamlar kelishadi. Ular orasida sehrgarlar, munajjimlar, folbinlaru qotillar bo‘lishadi, — derdi prokurator bir xil ohangda, — lekin ular ichida yolg‘onchilar ham topiladi. Chunonchi, sen yolg‘onchisan. Xalqni ibodatxonani vayron qilishga undadi, deb aniq yozib qo‘yilpti. Odamlar guvohlik bergan.

— Usha saxovatli odamlar, — deb gapira boshladi mahbus va shosha-pisha: — igemon, — deb ilova qildi, gapini davom ettirdi: — savodi yo‘q omilardir, shu bois men aytgan gaplarni chalkashtirib yuborishgan. Umuman, bu chalkashliklar hali juda uzoq vaqt davom etmasaydi deb xavotirdaman. Hamma balo shundaki, mening gaplarimni u noto‘g‘ri yozib olyapti.

Sukunat. Endi Pilatning ikkala xasta ko‘zi mahbusga og‘ir tikilardi.

— Senga oxirgi marta takrorlayman: o‘zingni jinnilikka solma, qaroqchi, — mayin ohangda dedi Pilat o‘sha-o‘sha xasta ovoz bilan, — ustingdan yozilgan dalillar ko‘p emas, illo shularning o‘zi ham seni dorga osish uchun kifoya qiladi.

— Yo‘q, yo‘q, igemon, — dedi mahbus Pilatni o‘z gapiga ishontirish uchun astoydil urinib, — bittasi bor, qo‘liga taka terisidan ishlangan pergament ushlab olib, orqamdan izma-iz yurgani-yurgan, to‘xtovsiz yozgani-yozgan. Lekin bir marta o‘sha pergamentga ko‘z qirimni tashlab hangu mang bo‘lib qoldim. Men u yerda yozilgan gaplarning birortasini ham gapirmagan-man. Xudo haqqi, yoqib yubor bu pergamentingni, deb yolvordim unga. Lekin u pergamentni qo‘limdan yulib olib, qochib ketdi.

— Kim o‘zi u? — ijirg‘anib so‘radi Pilat va qo‘lini chakkasiga olib bordi.

— Leviy Matvey degan odam, — bajonidil izohlay boshladi mahbus, — u o‘lpon yig‘uvchi edi. Men u bilan birinchi marta Viffagiyaga boradigan yo‘l yoqasidagi anjirzor muyulishida to‘qnash kelib gaplashib qolgandim. Avvaliga u menga adovat bilan qaradi, hatto haqorat ham qildi, ya‘ni meni it deb atab, o‘zicha haqorat qildim deb o‘ylagan bo‘lishi kerak, — mahbus jilmayib qo‘ydi. — Shaxsan men bu jonivorning hech qanday yomon jihatini bilmayman, shuning uchun undan xafa ham bo‘lmadim...

Kotib yozishdan to‘xtadi va zimdan, mahbusga emas, prokuratorga taajjub bilan bokdi.

— ... biroq gaplarimni eshitib, shashtidan qayta boshladi, — davom etdi Ieshua, — oxiri borib, u yiqqan pullarini yo‘lga otib yuborib, sen bilan jahongashtalik qilaman, dedi...

Pilat sarg‘ayib ketgan tishlarini ko‘rsatib, bir yonog‘ini uchirib tirjaydi va butun gavdasi bilan kotib tomonga o‘girilib dedi:

— O, Yershalaim shahri! Bu yerda ne-ne antiqa gaplarni eshitmaysan. O‘lpon yig‘uvchi, buni qarangki, pullarini yo‘lga sochib yuborganmish!

Kotib bunga javoban nima deyishini bilmay, Pilatning jilvasiga taqlid qilishni lozim ko‘rdi.

— Negaki u, bugundan e‘tiboran puldan hazar qilaman, deb aytdi, — deb izohladi Ieshua Leviy Matveyning alomat raftorini izohlab va qo‘shib qo‘ydi: — O‘sha kundan boshlab u menga hamroh bo‘lib oldi.

Prokurator hamon tirjayishini qo‘ymay mahbusga qaradi, so‘ng o‘zi o‘tirgan yerdan ancha uzoqda, pastlikda bo‘lgan Hippodrom* va u yerdagi ot haykallari uzra muttasil yuqoriga ko‘tarilayotgan quyoshga yuz tutdi-yu, birdan ko‘ngilni behuzur qiluvchi allaqanday dard bilan: «O‘zimni qiynab o‘tirmasdan «Osilsin!» — degan bir og‘iz so‘z bilan bu notavon jinoyatchini ravondan haydab yuborsam ham bo‘lardiku. Keyin, soqchilarni ham quvib, o‘zim qasrga kirganim, ko‘shkni qorong‘ilatib, chorpoyaga yotganim, sovuq suv keltirishlarini buyurib, ayancli ovoz bilan itim

Bangani chaqirganim va unga boshim og‘riyotganini aytib zorlanganim yaxshi edi», — deb xayolidan o‘tkazdi. Shu choq birdan prokuratorning og‘riq boshida «og‘u» degan fikr paydo bo‘ldi-yu, uni vasvasaga solib «lip» etib o‘tib ketdi.

U xira ko‘zlarini mahbusga tikkancha bir oz muddat sukutga tolarkan, kaltak yeyaverib badbashara bo‘lib ketgan bu mahbus Yershalaimning ertalabki shafqatsiz quyoshi tig‘ida nima qilib turipdi ro‘paramda, hali yana qanday nafi yo‘q savollar berishim kerak unga, deb qiynalib bosh qotirardi.

— Leviy Matvey dedingmi? — hirqiroq ovoz bilan so‘radi bemor va ko‘zlarini yumdi.

— Ha, Leviy Matvey, — Pilatning azobini orttiruvchi yangroq ovoz eshitildi.

— Harholda, nimalar degan eding bozordagi olomonga ibodatxona haqida?

Jevob qaytarayotgan odamning ovozi Pilatni qattiq iztirobga solib, chakkasiga qoziq bo‘lib qoqilayotganday tuyulardi:

— Kamina, igemon, ibodatxona haqida og‘iz ham ochganim yo‘q, balki ko‘hna imon ma‘badi vayron bo‘lib, yangi haqiqat ma‘badi barpo bo‘ladi, degan edim, xolos. Lo‘nda qilib tushuntirish uchun shunday degandim.

— Nechun sen, sayoq, o‘zing tasavvur qila olmaydigan haqiqat to‘g‘risida bozorda va‘z qilib odamlarning diliga g‘uluv solding? Haqiqat o‘zi nima?

Lekin shu zahoti prokuratorning dilidan: «O tangrilarim! Men sud uchun mutlaqo nokerak narsalarni so‘rayapman undan... Aqlu farosatim ortiq itoat etmayapti menga...» degan so‘zlar o‘tdi. Shu payt uning ko‘ziga yana qora suyuqlik quyilgan qadah ko‘rindi. «Og‘u kerak menga, og‘u!»

Yana mahbusning ovozi eshitildi.

— Hozir birinchi navbatdagi haqiqat shuki, sening boshing og‘riyapti, og‘rigandayam nihoyatda qattiq og‘riyapti, shu bois sen ruhingni tushirib, o‘lim haqida o‘ylay boshlading. Sen nainki men bilan gaplashishga, hatto menga tikilib qarashga ham ojizsan hozir. Binobarin, men beixtiyor sening jallodingga aylanmoqdamanki, bu holdan qattiq xijolatdaman. Hozir sen hech narsa to‘g‘risida o‘ylashga qodir emassan, shuning uchun ham, faqat o‘z itingni qoshingga kelishini orzu qilyapsanki, chamasi, sen dunyoda ixlos qo‘xgagan yagona jonzod shu iting bo‘lsa kerak. Lekin hozir azobing ariydi, bosh og‘rig‘ing qoladi.

Kotib mahbusga baqrayib qolganidan yozuvi chala qoldi.

Pilat dardli ko‘zlarini zo‘r-bazo‘r mahbusga ko‘targan edi, quyoshning Hippodrom uzra ancha baland ko‘tarilganini, uning shu‘lasi endi ustunlar orasiga ham tushib, Ieshuaning to‘zgan kafshlari sari o‘rmalab kelganini va u o‘zini oftobdan chetga olib qochayotganini ko‘rdi.

Shunda u kursidan turdi, qo‘llari bilan boshini mahkam siqdi, soqoli olingan za‘faron yuzida dahshat aks etdi. Lekin u o‘z iroda kuchi bilan bu hissiyotni darhol daf qilib, yana o‘rniga o‘tirdi. Mahbus esa bu asnoda gapini davom ettirardi, lekin kotib endi hech nima yozmas, faqat g‘oz kabi bo‘ynini cho‘zib, aytilgan har bir so‘zni diqqat bilan ilg‘ab olardi.

— Ana, hammasi tugadiyam, — dedi mahbus Pilatga xayrixohona boqarkan, — benihoya xursandman bundan. Senga, igemon, qasrni vaqtinchalik tark etib, shahar chekkasida, chunonchi, Yeleon tepaligidagi bog‘larda piyoda sayr qilishni maslahat berardim. Momaqaldiraq bo‘ladi, — mahbus ko‘zlarini qisib quyoshga qaradi, — ho‘ hali, kechga borib. Sayr qilsang o‘zingga yaxshi bo‘lardi, men esa bajonidil senga hamroh bo‘lardim. Miyamga ayrim yangi fikrlar keldi, ular seni qiziqtirishi mumkin deb o‘ylayman, shu bois sen bilan jon-jon deb fikrlashgan bo‘lardim, boz ustiga, sen donishmand odamga o‘xshab ko‘rinyapsan.

Kotib murdadek oqarib ketib, qo‘lidagi pergamentni tushirib yubordi.

— Hamma balo shundaki, — deb gapida davom etdi bandi — hech kim uning gapirishiga monelik qilmayotgan edi, — sen haddan tashqari odamovi bo‘lib qolgansan, odamlarga bo‘lgan ishonchni tamomila yo‘qotgansan. Axir o‘zing o‘yla, butun mehru moyillikni bitta itga qaratib kun kechirish mumkin emas-ku. Hayoting, igemon, qashshoq, — shu so‘zdan so‘ng u jilmayishga jur‘at etdi.

Kotib endi faqat bir narsa to‘g‘risida: o‘z quloqlarimga ishonsammikin yo ishonmasammikin, deb

o'ylardi. Lekin ishonmay iloji yo'q edi. Oqibat u, mahbusning ko'z ko'rib, quloq eshitmagan bunday gustohligini eshitgan tajang prokuratorning g'azabi qanday antiqa shaklda ifoda qilinishini tasavvur qilishga urinib ko'rdi. Kotib buni ham tasavvur qila olmadi, holbuki, u prokuratorning fe'lini juda yaxshi bilardi.

Shunda Pilatning so'nik va hirqiroq ovozi eshitildi:

— Qo'lini yechinglar, — dedi u lotin tilida. Soqchi legionerlardan biri nayzasini yerga «do'q» etib urib, uni boshqa soqchiga berdi va o'zi mahbusga yaqinlashib arqonni yechdi. Kotib yerga tushgan pergament o'ramini ko'tarib oddi, lekin hozircha hech nima yozmaslikka, hech narsadan ajablanmaslikka ahd qildi.

— Rostini ayt, — yunon tilida pichirlab so'radi Pilat, — sen hakimi hoziqmisan?

— Yo'q, prokurator, hakim emasman, — javob qildi mahbus anjirday ezilgan va shishib qizarib ketgan bilaklarini huzur qilib uqalarkan.

Pilat mahbusga qovog'i ostidan xuddi uni teshib yuborgudek o'qrayib qaradi, uning ko'zlaridagi xiralik endi yo'qolib, yana hammaga tanish bo'lgan g'azab uchqunlari paydo bo'lgandi.

— Boya so'ramabman, — dedi Pilat, — sen balki lotin tilini ham bilarsan?

— Ha, bilaman, — javob qildi mahbus. Pilatning za'faron yuziga qon yugurdi va u lotinchalab so'radi:

— Itni yonimga chaqirmoqchi bo'lganimni qanday bidding?

— Bu qiyin emas, — javob berdi mahbus lotin tilida, — sen xuddi itni silamoqchi bo'lganday qo'lingni mana bunday qilding, — mahbus Pilatning qo'l harakatini takrorladi, — keyin lablaring ham...

— Ha, — dedi Pilat.

Bir oz jim qolishdi, so'ng Pilat yunon tilida savol berdi:

— Demak, sen tabibsan?

— Yo'q, yo'q, — shosha-pisha javob qildi mahbus, — gapim rost, tabib emasman.

— Ha, yaxshi. Agar sir tutmoqchi bo'lsang, ixtiyoring. Buni ishimizga bevosita daxli yo'q. Demak, sen ibodatxonani vayron qilishga... yo unga o't qo'yishga, yo bo'lmasa boshqa biron yo'l bilan uni barbod qilishga xalqni da'vat etmagansan?

— Takror aytaman, igemon, men hech kimni bunday ishga da'vat etmaganman. Nahotki, kaltabin odamga o'xshasam?

— O, haq rost, sen kaltabin odamga o'xshamaysan, — past ovoz bilan dedi prokurator va dahshatli tarzda jilmayib qo'ydi. — Hay, bo'lmasa, bunday qilmaganliging haqida qasam ich.

— Nima deb qasam ichishimni xohlaysan? — so'radi qo'li yechilib, ruhi ko'tarilgan bandi.

— Hayotingni tikib ont ichaqol, — dedi prokurator, — hozir ayni hayotingni o'rta qo'yadigan payt, zero, u hozir qil uchida osilib turipti, buni unutma!

— Hayotimni qil uchiga balki sen osib qo'ygandirsan, igemon? — so'radi mahbus. — Agar shunday deb o'ylayotgan bo'lsang qattiq yaiglishasan.

Pilatni qaltiroq bosdi, so'ng gijir tishlari orasidan dedi:

— Men o'sha qilni uzib tashlashim mumkin.

— Yana yanglishyapsan, — mahbus kaftini quyoshdan soyabon qilib ochiq yuz bilan tabassum qildi. — Qilni kim osgan bo'lsa, o'shaning o'zigina uzishi mumkin, shunday emasmi?

— Ha, tushunarli, — dedi tirjayib Pilat, — yershalaimlik ish yoqmas anqovlarning orqangdan galalashib yurganiga endi hech shubham qolmadi. Tilingni kim qayragan bo'lsa ham juda o'tkir qilib qayrapti. Darvoqe, ayt-chi: sen Yershalaimga Suz qopqasidan eshak minib kirib kelganmishsan, qora xalq seni misoli bir payg'ambardek shodiyona hayqiriqlar bilap kutib olganmish, shu to'g'rimi? — shunday deb prokurator pergamentga ishora qildi.

Mahbus hayron bo'lib prokuratorga tikilib qoldi.

— Menda eshak degan narsani o'zi yo'q, igemon, — dedi u. — To'g'ri, Yershalaimga Suz

qopqasidan kirganman, lekin piyoda edim, hamrohim ham yolg'iz Leviy Matvey edi, undan keyin hech kim menga hech nima deb qichqirganiyam yo'q, chunki u payt meni Yershalaimda hech kim tanimas edi.

— Sen, — deb davom etdi Pilat ko'zini mahbusdan uzmay, — Dismas degan odamni, keyin Gestas, yana Varravvan deganlarni taniysanmi?

— Men u saxovatli odamlarni tanimayman, — javob qildi mahbus.

— Rostingmi?

— Rostim.

— Endi menga yapa shuni ayt-chi, nega doim sen «saxovatli odam» deb gapirasan? Hammani ham shunday deb aytasanmi?

— Hammani, — javob qildi mahbus, — dunyoda yovuz odam yo'q.

— Buni birinchi marta eshitishim, — dedi Pilat tirjaygancha, — ehtimol men hayotni yaxshi bilsman! Bu yog'ini yozmasangiz ham bo'ladi, — dedi u, shundoq ham hech nima yozmay o'tirgan kotibga yuzlanib, so'ng yana mahbus bilan suhbatini davom ettirdi: — Bironta yunon kitobida o'qiganmisan bu to'g'rida?

— Yo'q, o'z aqlim bilan shunday xulosaga kelganman.

— Demak, sen shuni targ'ib etasan?

— Ha.

— Mana, masalan, kenturion Mark — unga Kalamushkush deb laqab qo'yishgan, xo'sh, u ham saxovatlimi?

— Ha, — javob qildi mahbus, — to'g'ri, u baxtiqaro odam. Saxovatli odamlar uni badbashara qilishgan chog'dan boshlab u badqahr va dag'altabiat bo'lib qolgan. Qiziq, kim uni bu ahvolga soldi ekan?

— Buni senga bemalol aytishim mumkin, — dedi Pilat, — zero, o'zim buning shohidi bo'lganman. O'sha sen aytgan saxovatli odamlar unga xuddi ayiqqa hamla qilgan ko'ppaklardek tashlanishgandi. Olomon uning bo'g'ziga, qo'l va oyoqlariga yopishib olgandi. Piyodalar manitsuli* qurshovga tushib qolgan edi, o'shanda men qo'mondonlik qilgan otlq qo'shin yon tomondan qurshovni yorib kirmaganda edi, seiga, faylasuf, bugun Kalamushkush bilan suhbatlashish nasib etmagan bo'lardi. Bu hol Idistavizo yaqinida, Parilar Vodiysida bo'lgan jangda yuz bergan edi.

— Men u bilan suhbatlashsam, — o'ychanlik bilan dedi birdan mahbus, — aminmanki, u fe'lini keskin o'zgartirgan bo'lardi.

— O'ylaymanki, — dedi Pilat, — hatto agar qo'shin ofitserlari yo soldatlaridan birontasi bilan suhbatlashganingda ham, bu raftoring bilan sarkardani qattiq ranjitgan bo'larding. Xayriyatki, sening ham, sarkardaning ham baxtiga bunday suhbat sodir bo'lmaydi, birinchi navbatda o'zim bunga yo'l qo'ymayman.

Shu payt ustunlar sahniga bir qaldirg'och o'qdek uchib kirib, oltin gumbaz ostida bir marta charx urib uchdi-yu, so'ng pasayib tokchaga o'rnatilgap mis haykalning yonginasidan «g'uv» etib o'tib, ustun bo'g'oti panasida ko'zdan g'oyib bo'ldi. Ehtimol, o'sha yerga in qurmoqchi bo'lgandir.

Mana shu qaldirg'och parvozi davomida prokurator boyakish endi og'riqdap forig' bo'lgan, dono boshida shunday bir qaror vujudga keldi: igemon Ha-Notsri laqabli sayoq faylasuf Ieshuaning ishini ko'rib chiqib, uning faoliyatidan jinoyat topmadi. Xususan, Ieshuaning xatti-harakati bilan yaqinda Yershalaimda yuz bergan tartibsizliklar o'rtasida hech qanday munosabat yo'qligini aniqladi. Sayoq faylasufning ruhiy bemorligi ma'lum bo'ldi. Binobarin, Kichik Sinedrionning Ha-Notsri ustidan chiqarilgan o'lim hukmini prokurator tasdiqlamaydi. Lekin Ha-Notsrining telbalik dardi, utopik nutqlari Yershalaimda xalq g'alayonlariga sabab bo'lishi mumkinligini ko'zda tutib, prokurator Ieshuani Yershalaimdan chetlatadi va O'rta Yer dengizidagi Straton Qaysariyasida*, ya'ni prokuraturaning qarorgohi joylashgan orolda qamoqqa hukm etadi.

Hukm tayyor. Endi uni kotibga aytib yozdirishgina qolgan edi.

Qaldirg'och igemonning shundoqqina boshi ustidan qanotlarini pirillatib o'tib, o'zini favvora hovuzchasiga urdi, so'ng keng fazoga parvoz qildi. Prokurator boshini ko'tarib mahbusga qaragan edi, uning atrofida quyosh shu'lasiga g'arq bo'lgan changning to'zon bo'lib ko'tarilganini ko'rdi.

— Hammasi shuning to'g'risidami? — so'radi Pilat kotibdan.

— Taassufki, yo'q, — dedi kutilmaganda kotib va Pilatga boshqa bir pergamentni uzatdi.

— Nima gap ekan yana? — so'radi Pilat va qovog'ini solib oldi. U uzatilgan pergamentni o'qib chiqdiyu rangi o'zgarib ketdi. Bo'yni va yuziga qora qon quyildimi yo boshqa bir hol yuz berdimi, har qalay, rangidagi sarg'ishlik o'zgarib qo'ng'ir tus oldi, ko'zlari esa ich-ichiga kirib ketganday bo'ldi.

Chamasi, hamma ayb chakkasiga quyilib, qattiq-qattiq tepa boshlagan qonda edi, ammo prokuraturning ko'zlariga bir nima bo'ldi. Mahbusning boshi allaqayoqlarga uchib ketib, o'rnida boshqa kalla paydo bo'lganday ko'rindi uning ko'ziga. Bu kal bosh bo'lib, unga kungurasi siyrak oltin toj qo'ndirilgan edi; uning manglay terisini o'yib yuborgan doira shaklidagi yaraga malham surilgan; bitta ham tishi qolmagan og'zi o'pirilib, pastki labi injiqlik qilayotganday osilib qolgan edi. Shu mahal ravondagi pushtirang ustunlar va qasr poyidagi bog'ning nariyog'idan boshlab, olis-olislarga cho'zilib ketgan Yershalaim tomlari Pilatning ko'zidan g'oyib bo'lib, atrofdagi hamma narsalar Kapreya bog'larining yam-yashil daraxtlari bilan burkanganday bo'lib tuyuldi. Uning qulog'iga ham juda g'alati narsalar eshitila boshladi — go'yo kimdir juda olisda turib ohista, ammo tahdidona tarzda karnay chalganday bo'ldi, kimningdir har bir so'zni cho'zib-cho'zib takabburona ohangda dimog' bilan: «Ulug' zotlarni tahqirlash haqida qonun», degan gapi juda aniq eshitildi.

Pilatning xayolidan kalta-kulta, poyintar-soyintar va g'ayrioddiy fikrlar lip-lip o'ta boshladi: «Halok bo'ldi!», keyin: «Halok bo'lishdi!..» Undan so'ng shu ayqash-uyqash fikrlar orasida qandaydir — va kimningdir?! — muqarrar boqiyliqi haqida mutlaqo bema'ni fikr ham vujudga keldiki, bu boqiylik negadir uning yuragini ziq qilib yubordi.

Pilat nihoyat o'zini qo'lga olib xayolotni daf qildi, o'zini yana ravonda ko'rdi, yana uning qarshisida mahbusning ko'zlari chaqnab turardi.

— Quloq sol, Ha-Notsri, — deb gap boshladi prokurator Ieshuaga juda g'alati tarzda tikilib: uning chehrasi mudhish, ammo ko'zlari hayajonda edi, — sen buyuk qaysarimiz* haqida biron yerda biron nima deganmidings? Javob ber! Gapirganmidings?.. Yoki... gapirganing... yo'q... mi? — Pilat «yo'q» so'zini sud paytida beriladigan savoldagi «yo'q»qa nisbatan bir qadar cho'zibroq talaffuz qildi va mahbusga uqtirmoqchi bo'lgan fikrini ko'z qarashi bilan izohladi.

— Haq gapni gapirish ham oson, ham maroqli, — dedi mahbus.

— Men sendan, — deya gapira boshladi Pilat - ovuq va hirqiroq ovoz bilan, — haq gapni gapirish maroqlimi, maroqsizmi, deb so'rayotganim yo'q. Yukorida baribir u gapni gapirishingga to'g'ri keladi. Agar sen o'lishni, o'lganda ham qiynalib o'lishni xohlamasang, gapiradigan har bir so'zingni avval puxta o'ylab, so'ng gapir.

Iudeya prokuratoriga nima bo'lganini hech kim aytolmaydi, ammo u yuzini oftob shu'lasidan pana qilmoqchi bo'lganday, qo'lini ko'tardi va shu qo'li panasida mahbusga ko'zi bilan bir nimalarni imo qildi.

— Xo'tya, qani, — dedi u, — javob ber, son kiriaflik Iuda degan odamni taniysanmi, unga qaysarimiz haqida gapirganmidings, gapirgan bo'lsang, nimalar degan edings?

— Voqea bunday bo'lgan edi, — bajonidil hikoya qila boshladi mahbus, — o'tgan kuni kechqurun men ibodatxona oldida bir yigit bilan tanishib qoldim, u o'zini Kiriaf shahridanman, ismim Iuda, deb tanitdi. Keyin u meni Quyi Shahardagi uyiga boshlab borib, mehmon qildi...

— Saxovatli odammi u ham? — deb so'radi Pilat, shu zahoti uning ko'zlarida iblisona o't chaqnab ketdi.

— G'oyatda saxovatli va sinchkov odam ekap, — deya ta'kidladi mahbus. — U mening mulohazalarimni nihoyatda zo'r qiziqish bilan tingladi, bag'oyat samimiyat bilan qutladi...

— Shamchiroqlar yoqdi... — dedi Pilat gijir tishlari orasidan mahbusning gapi ohangida, uning

ko‘zlari milt-milt yopdi.

— Ha, — dedi Ieshua prokuratoriig voqifligidan bir oz taajjub qolib, so‘ng gapida davom etdi, — u mendan davlat hokimiyati haqida fikr aytishimni so‘radi. Bu masala uni nihoyatda qiziqtirar ekan.

— Xo‘sh, sen nima deding? — so‘radi Pilat, — Yo nima deganim yodimdan ko‘tarildi, deb bahona qilasanmi? — Pilatning gapi ohangida endi ishonchsizlik paydo bo‘lgan edi.

— Ko‘p gaplar qatori, — deb bayon qila boshladi mahbus, — har qanday hokimiyat ham odamlarga zulm o‘tkazishi to‘g‘risida, vaqti kelib na qaysarlar hokimiyati, na o‘zgacha hokimiyatlar qolajagi haqida gapirdim. Odamzod haqiqat va adolat saltanatida yashay boshlaydiki, unday saltanatning hech qanday hokimiyatga ehtiyoji qolmaydi.

— Keyin-chi?

— Keyin hech nima bo‘lmadi, — dedi mahbus. — Bu payt bir nechta odam uyga otilib kirdi-yu, qo‘llarimni orqamga bog‘lab, qamoqqa olib ketdi.

Kotib bironta ham so‘zni faromush qilmaslikka urinib, pergamentga shitirlatib yozardi.

Shu payt Pilat xirillganicha, xasta ovoz bilan dedi:

— Tiveriya* imperatori hokimiyatidan buyukroq va xalq uchun xushko‘ngilroq hokimiyat dunyoda bo‘lmagan, yo‘q va bundan keyin ham hech qachon bo‘lmaydi!

Prokurator kotibga ham, soqchilarga ham, negadir, nafrat bilan qaradi.

— Hokimiyat haqida mulohaza yuritishni senga kim qo‘ydi, telba jinoyatchi! — dedi Pilat va baqirib bordi: — Soqchilar balkondan olib ketilsin! — so‘ng kotibga o‘girilib, ilova qildi: — Meni jinoyatchi bilan xoli qoldiring, davlat ahamiyatiga molik ish ko‘rinadi.

Soqchilar nayzalarini ko‘tarishdi va nag‘al qoqilgan choriqlarini bir me‘yorda do‘qillatishib balkondan boqqa chiqishdi, ular orqasidan kotib ham chiqib ketdi.

Ravonga ingan sukunatni bir oz fursat faqat favvoradan otilayotgan suvning shildirashi buzib turdi. Pilat favvorachadan otilib chiqayotgan suvning xamirday oshib tosh kosani to‘ldirishini va uning chetlaridan jildirab tushishini kuzatib o‘tirardi.

Birinchi bo‘lib mahbus gapirdi:

— Ko‘nglim sezyapti, o‘sha kiriaflik yigitcha bilan suhbat qurganim oqibatida qandaydir falokat sodir bo‘lganga o‘xshaydi. Nazarimda, igemon, u yigit baxtsizlikka uchraydiganga o‘xshaydi, mening unga rahmim kelyapti.

— Dunyoda, — deb javob qildi igemon g‘alati tirjayib, — ahvoli kiriaflik Iudanikidan ham ayanchliroq ba‘zi odamlar bor. Sen Iudadan ham ko‘ra kuproq o‘shalarga achinishing kerak! Xullas, toshbag‘ir, uchpga chiqqan jallod Mark Kalamushkush ham, va‘zxonlik qilganing uchun, ana ko‘rib turibman, — prokurator Ieshuaning abjag‘i chiqib ketgan basharasiga ishora qildi, — seni bezab tashlashgan odamlar xam, sheriklari bilan birgalikda to‘rtta soddadni uldirgan qaroqchilar: Dismas bilan Gestas va nihoyat, maraz xiyonatkor Iuda ham — shular hammasi saxovatli odamlarmi seningcha?

— Ha, — javob qildi mahbus.

— Haqqoniyat saltanati ham tiklanadimi? Tiklanadi, igemon, — qat‘iy ishonch bilan javob qildi Ieshua.

Yo‘q, hech qachon tiklanmaydi! — deb Pilat tusatdan dahshatli ovoz bilan qichqirib yuborgan edi, Ieshua cho‘chib ketib, orqasiga tisarildi. Bundap ko‘p yillar burun Hurlar Vodiysida Pilat o‘z suvoriylarga: «Yanch ularni! Chop g‘animlarni! Buyuk Kalamushkushni tutib olishdi!» — deb shunday baqirgan edi. Hozir ham u ko‘p komanda berish oqibatida hirqiroq bo‘lib qolgan ovozini odamlar eshitsin uchun har bir so‘zni dona-dona qilib yana balandroq qichqirdi: — Jinoyat qilgansan! Jinoyatchisan! Jinoyatchisan! Shundan keyin u past ovoz bilan so‘radi:

— Ieshua Ha-Notsri, sen biron-bir xudoga ishonasanmi?

— Xudo bitta, — javob qildi Ieshua, — men unga ishonaman.

— Unga munojot qil bo‘lmasa! Astoydil munojot qil! Ammo baribir, — birdan Pilatning ovozi

so'ndi, — bundan naf chiqmaydi. Xotining yo'qmi? — negadir ma'yus ohangda so'radi Pilat; bunday kayfiyatga tushganidan o'zi ham hayron edi.

— Yo'q, so'qqaboshman.

— Yaramas shahar, — dedi prokurator to'satdan va xuddi sovuq qotgandek yelkalarini uchirib qo'ydi, qo'llarini esa xuddi yuvinayotgandek, bir-biriga ishqadi, — seni o'sha kiriafluk Iuda bilan suhbat qurmasingdan oldin bo'g'izlab ketishganidami, oriy rost, yaxshiroq bo'lardi.

— Sen meni qo'yib yuborsang bo'lardi, igemon, — deb kutilmaganda iltijo qildi mahbus, uning ovozida hayajon paydo bo'lgan edi, — ko'nglim sezyapti, meni qatl etishmoqchiga o'xshaydi.

Pilatning yuzi asabiy burishib ketdi, u yallig'langan ko'zini Ieshuaga qaratdi. Ko'zining oqi taram-taram qizil tomirchalar bilan qoplangan edi.

— O, badbaxt, — dedi u, — nahotki Rim prokuratori, og'zingdan qanday gaplar chiqqanini bila turib, seni qo'yib yuboradi deb o'ylasang? O xudolar! Yoki sening o'ringda bo'lishni orzu qilyapti deb o'ylayapsanmi meni? Fikrlaringga men qo'shilmayman! Endi gapimni qulog'ingga quyib ol: agar shu daqiqadan boshlab churq etib og'iz ochgudek, bironta odamga luqma tashlagudek bo'lsang, mendan o'pkalama! Takror aytaman: mendan ehtiyot bo'l.

— Igemon...

— Jim bo'l! — deb chinqirdi Pilat va bu payt yana ravonga uchib kirgan qaldirg'ochni darg'azab ko'zlari bilan kuzata boshladi. — Xoy, buyoqqa! — deb baqirdi u.

Kotib va soqchilar kirib, o'z joylarini egallashdi, shunda Pilat, Kichik Sinedrion majlisida jinoyatchi Ieshua Ha-Notsri ustidan chiqarilgan o'lim ja-zosini tasdiqlaganini e'lon qildi, kotib esa Pilatning aytganlarini darhol qayd qildi.

Yana bir daqiqadan keyin prokuratorning qoshida Mark Kalamushkush turardi. Pilat unga shunday buyruq berdi:

— Bu jinoyatchini maxfiy xizmat boshlig'iga topshirasan, ayni paytda unga, Ieshua Ha-Notsrini o'zga jinoyatchilardan ajratilgan holda saqlash haqida, shuningdek, Ieshua bilan biron narsa to'g'risida gaplashgan yoxud uning biron-bir savoliga javob bergan har bitta maxfiy xizmat xodimi eng og'ir jazoga mustahiq etilajagi haqidagi farmoyishimni ham yetkazasan.

Markning bir ishorasi bilan soqchilar Ieshua atrofini o'radilaru uni ravondan olib chiqib ketdilar.

Keyin prokuratorning qarshisida qaddi-qomati kelishgan, oq-sariq soqolli xushro'y yigit namoyon bo'ldi; uning ko'ksini to'sgan sovutda sherlarning yaltiroq tumshuqlari aks ettirilgan, dubulg'asiga toj sifatida burgut pati o'rnatilgan, shamshirining kamarbandiga oltin to'qalar qadalgan, tagcharmi uch qavat bo'lgan poyabzalining iplari to tizzasigacha butun boldirini chandib bog'langan, qnrmizirang ridosi chap yelkasiga tashlangan edi. Bu — legion* sarkardasi edi. Prokurator undan, Sobastiya kogortasi hozir qaerda turipti, deb so'radi. Sarkarda, sebastiyaliklarning hozir Hippodrom oldidagi maydonni qurshab turgani, u yerda jinoyatchilar ustidan chiqarilgan hukm xalqqa elon qilinajagi haqida xabar qildi.

Shunda prokurator sarkardaga Rim kohortasidan ikki kenturiya* ajratishni buyurdi. Bu kenturiyalardan biri Kalamushkush boshchiligida jinoyatchilarni, qatl etish ashyolari ortilgan aravalarni va jallodlarni Taqir Tepaga kuzatib borishi, so'ng ular yetib borgan zahoti yuqori qismini qurshab olishi lozim edi. Ikkinchi kenturiya esa hoziroq Taqir Tepaga jo'nab ketib, darhol uning atrofini ihota qilib olishi zarur edi. Prokurator Pilat shu maqsadni ko'zlab, ya'ni Tepani muhofaza kilish uchun, sarkardadan ko'makchi otliq polk qo'shinini yuborishni iltimos qildi.

Sarkarda chiqib ketgach, prokurator kotibga yuzlanib, Sinedrion prezidenti hamda uning ikki a'zosini, shuningdek, Yershalaim ibodatxonalari soqchilarining sardorini qasrga taklif etishni buyurdi, lekin shu buyrug'i ketidan yana ilova qildi:

— Shunday qilginki, taklif etilgan shu odamlar bilan kengashga o'tkazishdan oldin, men prezident bilan xoli uchrashib olay.

Prokuratorning amri tez va aniq bajarildi. Keyingi kunlarda Yershalaimni benihoya shafqatsizlik

- Lituz.com

Elektron kitoblar

**To'liq qismini Shu tugmani
bosish orqali sotib oling!**